

Recensio

Ще раз щодо Холокосту. Wendy Lower. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. - Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2005. - XV + 307 pp.

Володимир Петровський, Валерій Семененко

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 8. – Харків; Київ: Критика, 2006. – С. 232-239.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Володимир Петровський (Харків)
Валерій Семененко (Харків)

Ще раз щодо Холокосту.
Wendy Lower. Nazi Empire-Building and
the Holocaust in Ukraine. – Chapel Hill:
The University of North Carolina Press, 2005. –
XV + 307pp.

Праця, про яку далі йтиме мова, належить викладачу історії університету Таусон (Towson) Уенді Лоуер. Як відомо, тему Холокосту розроблено вченими Заходу досить глибоко. Дозволимо собі назвати лише деяких з них: І. Арад, В. Берг, К. Беркгофф, Л. Давидович, П. Дітер, І. Гутман, Р. Гілберт, А. Шнеер, Г. Шольц та інші. Однак звертання до цієї трагічної проблеми в черговий раз можна тільки вітати, бо недарма соціолог коледжу Гоулдсмита при Лондонському університеті Д. Гірш відзначив нещодавно зростання антисемітизму в європейських країнах.

У. Лоуер не випадково визначила регіонами свого дослідження території Житомирщини, Вінниччини й західної Київщини. Саме ці землі керівники Рейху планували перетворити на центр «арійських» поселень. Крім того, вражає масштабність самої округи: вона перевищувала за площею американські штати Коннектикут, Вермонт і Массачусетс разом узяті, мала близько 3 млн. населення. Інші п'ять округ рейхскомісаріату «Україна» не були до такої міри важливими, як Житомирська. Для керівництва гітлерівського СС це ще була й своєрідна лабораторія; саме тут було розміщено штабквартири А. Гітлера, Г. Герінга, Г. Гімmlера. Деякий час у Вінниці перебували структури командування сухопутних військ вермахту, Генерального штабу, абверу.

Раніше про фізичну ліквідацію єврейського населення Вінниччини писали Ф. Винокурова та І. Фінкельштейн, про знищення євреїв Бердичева – С. Єлизаветський. Сьогодні відомо, що на території Вінницької області фашисти та їхні поплічники розстріляли 105 тис. місцевих та 45 тис. депортованих євреїв (за даними 1939 року, тут проживали 14 1825 євреїв). Підкреслимо, що осіб інших національностей тут було знищено 9 тис. Серед

загальної кількості жертв на землях Житомирщини євреї становили понад 66%¹.

У рецензованій праці, крім теми Холокосту, читачу буде надано можливість ознайомитися ще з кількома контрверсійними питаннями. Це насамперед питання: особливості еволюції окупаційної політики щодо українців, участі поліцейських національних батальйонів у ліквідації євреїв, ставлення населення до більшовицького підпілля й партизанів, організації ОУН, діяльності фольксдойчів. У. Лоуер працювала в архівах України, Німеччини, США, Нідерландів, зібравши значний документальний матеріал.

У першому розділі (всього їх дев'ять) авторка, аналізуючи сучасні соціокультурні студії, підкреслює: колоніальні ідеї Німеччини існували з XVIII ст., набувши радикальної форми у програмі нацистської партії. На її думку, оцінка Гітлером України як «німецької Індії» не була манією величі. Справді, з другої половини 1933 року він майже публічно вимагав від великих держав дозволити йому підпорядкувати Україну Німеччині. Приміром, 11 серпня 1939 року, звертаючись до генерального комісара Ліги націй К. Буркхардта, Гітлер писав: «Мені потрібна Україна, щоб ми не голодували, як під час останньої війни».

Як відомо, загарбницькі ідеї в «біблії нацизму» – «Моя боротьба: 4,5 року боротьби проти брехні, глупоти, підступності» – були значною мірою почерпнуті з праці соціал-дарвініста Ф. Ратцеля «Політична географія», творів Д. Тернера, Г. Д. Макіндера, К. Хаусхофера. У. Лоуер справедливо зауважує: популярні на початку XX ст. твори соціал-дарвініста В. Хентшеля «Варуна» та «Ким ми повинні стати?» («Was soll aus uns werden?») фактично розгортали перед читачем майбутні нацистські програми. Адже в них мова йшла про забезпечення східного кордону Німеччини шляхом витіснення поляків арійською молоддю. Рушійною силою історії цей автор вважав той дух чи енергію, що були притаманні еволюційному процесу досягнення расової чистоти нації. Саме Східна Європа, а найбільше Україна вбачалися об'єктами імперської політики. Тому, слушно підкреслює У. Лоуер, ще в 1918 році не тільки Е. Людendorf та Пангерманська ліга мріяли про Україну як колонію, а про Крим – як суто німецьку землю. Історик пише, що для Гітлера Україна поставала справжніми «садами Едему», де німецькі фермери (колишні солдати) створять захисний вал проти «азійських орд». Вже 6 серпня 1941 року фюрер прибув до Бердичева – «малого Єрусалиму Волині» (у 1939 році тут проживало 23 266 євреїв). Докладний

розгляд колоніальних концепцій Німеччини XIX–XX століть подано на стор. 19–28.

Сьомого липня 1941 року біля містечка Любар під Бердичевом було висаджено десант німецьких парашутистів, з повітря, радянські війська, які відступали, «сипалися» пропагандистські летючки німців. Автор монографії звертає увагу на складну ситуацію тих часів у регіоні: самогубства комісарів і політруків Радянської Армії, роздача зібраних дітьми й жінками німецьких летючок дезертирам-червоноармійцям. Не дивно, що в боях за Житомир, Вінницю, Бердичів у полон потрапило понад 72 тис. бійців та командирів (стор. 34). Житомир був зайнятий 48 армійським корпусом вермахту 9 липня 1941 року, а через 10 днів почалися вбивства громадян єврейської національності. Авторка відзначає, що влітку 1941 року українці мали більше антипатії до поляків, росіян, аніж до євреїв або німців. Однак минулий історичний досвід (22–26 березня 1919 року в Житомирі українські війська вбили 317 євреїв, обвинувативши їхню громаду в підтримці більшовиків; під час голодомору 1932/33 рр. втратили сільського населення Житомирщини й Вінниччини становили близько 15–20%; за 1921–1922 рр. у Вінниці більшовицька влада розстріляла понад 10 тис. солдатів та старшин петлюрівської армії; постраждав регіон і під час репресій кінця 30-х років) нагадував жителям, що в злочинах проти них брали участь працівники чекістських органів, серед яких було відносно багато осіб єврейської національності. Саме тому авторка наголошує, що у серпні 1941 року після молитовної відправи єпископа-антисеміта Полікарпа (Сікорського) в Луцьку в пам'ять 3 тис. жертв, знищених структурами НКВС, в місті відбулися не лише розстріли євреїв есесівцями, але й погром єврейських сімей, вчинений місцевими громадянами (стор. 38).

Знайдені в архівах Людвігсбурга, Інституту сучасної історії в Мюнхені документи свідчать: скарги українського населення щодо наявності партизанів часто виявлялися неточними (невідомо, чи це робилося свідомо), бо насправді ними були євреї, які ховалися від смерті (стор. 57–58). У липні 1941 року житомирська газета «Українське слово», наголошує автор книги, друкувала статті, у котрих стверджувалося, начебто підпали будинків у місті – справа рук більшовиків-євреїв, що ставили за мету позбавити українців житла. Ці тези тут же використала зондеркоманда 4а з айзатц-групи «С», розстрілявши 19 липня 100 чоловіків-євреїв. Їхні тіла поховали в яру і засипали землею поліцаї-українці. Надалі розстріли відбувалися постійно, причому після акцій збиралося по 20–30 тонн білизни, одягу, взуття

нешасних людей. Потім речі розподіляли серед різних категорій населення та військовослужбовців (стор. 70–71).

Страшні подробиці розправи над двома євреями у Житомирі 7 серпня 1941 року повідала У. Лоуер, дослідивши матеріали судового процесу у ФРН 27 лютого 1964 та 26 січня 1966 рр. над колишніми солдатами вермахту. У цей день заарештованих у Черняхіві В. Кіпера та М. Когана (начебто таємні агенти НКВС) було виведено в Житомирі перед юрбою євреїв і окремо – українців. На грудях В. Кіпера прикріпили табличку з написом «Я вбив у ЧК 1350 німців та українців», а М. Когана оголосили катом. Гаупштурмфюрер А. Мюллер голосно українською мовою запитав у жителів: «З ким би ви бажали поквитатися?», на що з юрби почулися викрики, що з обома. Протягом тривалого часу бажачі били обох євреїв палицями, ногами, штовпали в обличчя. А коли їхні тіла загойдалися на шибениці, більшість присутніх аплодувала, крім 400 євреїв, які похмуро мовчали. Знущання над ними не мали меж, зауважує авторка: у Тульчині євреїв примушували годинами стрибати на одній нозі, у Хмільнику – повідрізали бороди і примушували онуків їсти це волосся; есесівці й поліцаї веселилися, дивлячись, як євреї «танцювали» на битому склі тощо.

Гестапівець Г. Гун на судовому засіданні у ФРН 13 жовтня 1965 року навіть навів приклад своєї «гуманності»: перед розстрілом він дозволив матерям взяти на руки своїх немовлят. Має рацію український історик діаспори І. П. Химка: в роки окупації садистські нахили вийшли на поверхню у багатьох людей (стор. 79–83, 86, 90). До того ж активна пропаганда нацистів втовкмачувала в голови населення ідею існування «жидо-більшовизму». Далеко за межами Києва були відомі в 1942 році плакати художника М. С. Борисенка, особливо один з найпровокаційніших – «Земля під чоботом єврея». У загальній атмосфері штучно насадженого політичного антисемітизму від лідерів ОУН(Б) лунали й заклики до «етнічного очищення» українських теренів. На це звернула увагу й авторка, цитуючи виступ С. Бандери на другому конгресі своєї фракції у Кракові у квітні 1941 року: саме євреї – авангард московського імперіалізму в Україні. Крім того, вона наводить деякі висловлювання Я. Стецька-Карбовича з його автобіографії, написаної в липні 1941 року. Там короткочасний прем'єр незвіданої німцями самостійної України заявив, що брав до уваги безсумнівно згубну й ворожу роль євреїв, які допомагали Москві поневоловати український народ. Тому він підтримав, за його словами, німецькі методи ліквідації єврейства на території України. Звичайно, порівняно з росій-

ськоцентричною більшовицькою небезпекою, уточнила У. Лоуер, для ОУН(Б) єврейська й польська небезпеки уявлялись другорядними (стор. 94–95). Розглядаючи низку конкретних фактів поведінки жителів щодо євреїв, авторка робить категоричний висновок: значно більше українців видавали євреїв, ніж їм допомагали. Якщо в шести церквах Житомира українці молилися за визволення від влади євреїв-агентів Сатани, то житель Козятини, якийсь Тимошук – у серпні 1942 року видав німцям вісьмох євреїв, які ховалися в селі Корделівка. У травні 1943 року після року перебування у схованці за допомогою донощика виявили вісьмох євреїв у Погребищах тощо. Звичайно, у таких випадках усіх їх розстрілювали. Водночас деякі селяни годували євреїв безкоштовно, інші брали за продовольство великі гроші або коштовності, ще деякі селяни ризикували життям, допомагаючи їм (стор. 92–93, 133–134).

Цікаві дані подає в книзі У. Лоуер, препаруючи біографію одного з організаторів Холокосту (включно з розстрілами у Бабиному Яру Києва) бригаденфюрера СС, доктора права і політекономії, колишнього шефа гестапо у Франкфурті-на-Майні, керівника служби безпеки у Празі, ветерана Першої світової війни Отто Раша. Виявляється, 17 вересня 1941 року у рапорті керівництву він писав (за його плечима вже був досвід убивств польських та єврейських інтелігентів у 1939 році, керівництво зондеркомандою 4а, що прибула до Житомира 9 липня 1941 року), що фізична ліквідація єврейства не покінчить з більшовизмом, адже за комуністів виступало багато народів. Значно краще, пропонував він, примусити євреїв важко працювати для Рейху, бо в Україні серед них – багато спеціалістів різних професій. На цьому ґрунті (тобто економічної доцільності зберігати життя євреїв) він посварився з Гімлером та гауляйтером рейхскомісаріату «Україна» Е. Кохом і перейшов на роботу до однієї з нафтових компаній. Прихильником О. Раша був його заступник штандартенфюрер СС Ервін Шульц, який на знак протесту проти ігнорування ідеї свого керівника вирушив на фронт. Однак вони обидва, зауважує авторка, не критикували генцид з погляду моралі. Позиція ж берлінських бонз нацизму була логічною, бо расова мета для них була значно важливішою, ніж економічна (стор. 52, 84–85).

У розстрілах євреїв брали участь 108, 109, 110-й поліцейські батальйони, 11-й литовський – у Коростені, 25-й латиський – в Овручі. В Радомишлі дітей євреїв ліквідувала українська поліція, підкреслила У. Лоуер, бо німці не побажали цього робити. Згідно з архівними даними, навесні

1943 року в регіоні перебували 16 400 чинів допоміжної поліції з українців і фольксдойчів і лише 1100 німецьких жандармів. Так само на будівництві автошляху Львів–Умань 7300 місцевих та румунських євреїв охороняли упродовж 1942–1944 рр. український, литовський, латиський і козачий батальйони. Навіть у в'язницях частина українців категорично відмовлялися перебувати поряд з євреями (стор. 136–138, 144–145, 239).

Неодноразово, читаючи монографію, переконуємося, що істина справді конкретна: якщо деякі німецькі солдати від нудьги били 13–15-річних єврейських підлітків, які по 12 годин на добу копали пісок, то один німець-технік фірми Дорманн зумів зберегти життя 300 євреям (стор. 145–146). Авторка дещо побіжно згадує широко розповсюджену структурами Й. Геббельса акцію весни–літа 1943 року у Вінниці, коли було екстумовано 9432 (точніше – 9 439) тіла жителів Вінниччини, закатованих у 1937–1938 роках (стор. 194–195). Не зовсім правильно У. Лоуер закидає німецькій владі Житомира неоперативність у цій справі, бо лише восени 1942 року до губернатора К. Клемма дійшли чутки про розмови вінничан щодо масових могил у районі Долинок на Літинському шляху. Зима та весняне бездоріжжя завадили розкопкам, тому першу могилу відкрили 24 травня 1943 року. По вул. Підлісній, біля лікарні імені М. Пирогова, у парку культури та відпочинку впродовж трьох місяців було відкопано 36 масових поховань. Потім до 4 жовтня 1943 року при значній кількості мешканців відбулося 19 церемоній перепоховання. Перед цим експерти-медики з Бельгії, Фінляндії, Франції, Голландії, Німеччини, місцеві патологоанатоми провели дослідження тіл загиблих. Вони констатували, що більшість загиблих піддавалися звірячим тортурам. Траурні відправи небіжчиків провадили: єпископ Євлогій, голова міської управи, колишній ректор медичного інституту проф. О. Савостьянов, єпископ Житомирський і Вінницький Григорій, єпископ Мелітопольський Серафим, єпископ Рівненський і Острозький Федір, митрополит Одеський Віссаріон. При цьому єпископ УАПЦ Григорій постійно наголошував, що саме євреї-чекісти чинили в 1937 році найогидніші злочини². Досить оперативно – у вересні 1943 року – вийшла друком книга місцевого педагога Аполлона Трембовецького «Злочин у Вінниці». Необхідно навести й інший, на жаль, неприємний приклад, про котрий згадала У. Лоуер: меморіал у Житомирі, присвячений жертвам Холокосту, у 2002 році розстрошили сучасні вандала (стор. 207).

Звернемося також до теми взаємин німецької влади зі структурами ОУН, яка деякою мірою, хоча без оціночних характеристик, присутня у рецензованій праці. На нашу думку, увагу авторки в цьому плані доцільніше було б привернути до Вінницького регіону, бо тут до початку вересня 1941 року існували 100 станиць ОУН(Б), якими до першої хвилі арештів у серпні 1942 року керував провідник В. Яворів (псевдо – Бойко) зі Стрийщини. З дозволу військового коменданта в місті функціонували до весни 1943 року: Просвіта, Жіноча служба України, Союз українського націоналістичного студентства, Січ, Дружина українських націоналістів. З іншого боку, можна зрозуміти авторку, коли вона більше матеріалів подала про становище оунівців на Житомирщині. Адже саме в обласному центрі 30 серпня 1941 року відбулося не розгадане до цього часу вбивство лідерів ОУН(М) О. Сеніка-Грибовського та М. Сціборського. У Лоуер з сумнівною вірогідністю покладає цей злочин на бойовиків-бандерівців, яким, можливо, допомагали німці (стор. 182). На відміну від неї, Олена Теліга висловлювалась категорично: братовбивчий акт «зриває маску з обличчя Бандери і його спільників!»³.

Авторка свідчить, що рішення німецьких верхів від 25 листопада 1941 року, яке оголошувало членів ОУН(Б) ворогами Рейху, діяло і на Житомирщині. Зокрема, в кінці березня 1942 року було вбито лідера бандерівців у Житомирі Р. Марчака, до початку квітня цього ж року заарештовано 200 членів фракції, взято під нагляд 356 «підозрілих націоналістів». Раніше житомирську штаб-квартиру ОУН(Б) 8 лютого 1942 року було не просто розконсервовано, а тотально обшукано. При цьому там було знайдено фальшиві посвідчення, багато досьє на станиці ОУН у Києві, Харкові, Полтаві.

Виявилось, що бандерівці видавали євреям підроблені документи, які свідчили про начебто їхнє українське походження. На таких справах ОУН(Б) заробляла солідні кошти (стор. 182–183).

У згаданій роботі багато влучних спостережень щодо складної, внутрішньо суперечливої ситуації в регіоні, особливо на початку 1943 року. Адже десь із березня тут закипіло жорстоке протистояння нацистів, сталіністів, націоналістів, сіоністів, яке за драконівськими заходами перевершило досить трагічні попередні роки. Добре документованим наративом є сюжет про створення на території 28 українських населених пунктів німецького анклаву Хегевальд площею 500 кв.км.

Відзначимо високий рівень ерудиції автора, ґрунтовність аналізу й висновків. Контури м'якої кореляції між явищами психології та культури різних націй чи соціальних груп дозволили їй уникнути упередженості. Безумовно, праця У. Лоуер – цінний науково-інтелектуальний здобуток сучасної доби.

¹ Круглов А. И. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. – Харьков: «Тарбут Лаам», 2005. – С. 24, 69.

² Злочин (упорядн. П. Кардаш) 2-ге вид. – К.: вид-во ім. О. Теліги, 2005 р. – 560 С.

³ Олена Теліга. Збірник (ред. О. Жданович). – Детройт, etc.: Український Золотий Хрест в ЗСА, 1977. – С. 90.